

Kovács Rudolf Zoltán (Budapest):

Tábori lelkészek az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében és az első világháború időszakában

A háború és a vallás egyidős az emberi civilizációval. Már az ókorban is a hadba vonuló hadseregek az égiek megerősítését kérték a háború jogosságához és az ellenfelek felett aratott gyors győzelemért. A kereszténység elterjedését követően, a középkorban a keresztény hadak már a pogány ellen, illetve azok megtérítéséért viseltek háborúkat, természetesen mindezt Isten nevében. Ekkor még a papok és szerzetesek nem egy különálló katonai és egyházi szervezet keretein belül, hanem ad hoc jelleggel működtek. Volt, aki a földesurát kísérte el, volt, akit a rendháza küldött és volt aki önszántából csatlakozott ezekhez a hadseregekhez és ahogy tudták, úgy elégítették ki a katonák lelki igényeit. A mai modern tábori lelkészség első kezdeményei egyidősek a középkor végén, az újkor hajnalán megjelenő állandó hadseregekkel.

Az előadásomban röviden szeretném ismertetni önökkel a tábori lelkész fogalmát és kötelezettségeit, továbbá, hogy hogyan alakult ki a tábori lelkészség a Habsburg Birodalom hadseregében 1773-tól és milyen keretek között működött az 1867-es átszervezésig. Utána néhány mondatban szeretném bemutatni, miként változott meg a tábori lelkészség 1867 és 1914 között, végül pedig szeretnék kitérni arra is, hogyan szolgáltak ezen testület tagjai az I. világháború alatt.

A tábori lelkészek vagy, ahogy egyesek nevezik őket katonai lelkészek a katonai és egyházi hierarchiába egyaránt beletartozó személyek. Működésük a lelki gondozás, tanácsadás és adott esetben egyéb egyházi teendőkre vonatkozik. Az aktív szolgálatot teljesítő lelkészek katonai ranggal rendelkeznek, de nem vesznek részt ténylegesen bevetésen, hanem adminisztratív feladatokat látnak el.

Dr. Dezső László a Bevezetés a katonai lelki gondozásba című munkájában megfogalmazza meghatározását a szolgálat ezen formájára, valamint összefoglalja a katonaság és egyház viszonyára vonatkozó jellemzőket: „A tábori lelkészi szolgálat a honvédség keretein belül végzett lelkipásztori munka. ...a katonaság nemzeti és honvédelmi szerepének előtérbe jutásával a katonai lelki gondozás

intézményes irányítás alá került. ...A béke szolgálatot – kiegészítő polgári lelkészek közre működésével – kisebb számú lelkészi kar látja el. Háború esetén ez a szám megsokszorozódik a tartalékos, vagy szolgálatra önként jelentkező lelkészekkel. A tábori lelkészet gyűjtőnéven a katonaság körében végzett lelkészi feladatokat kell érteni, tekintet nélkül arra, hogy szorosán vett tábori, vagy helyőrségekben végzett munkáról van szó. A katonai lelkész kifejezés jobban fedí a fogalmat.”³⁹ Továbbá „az egyház missziói tevékenysége isteni parancsban gyökerezik. – ’Elmenvén az egész világra, hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek.’ (MK 16,15) – A katonai lelkészet az egyház missziói tevékenységének az egyik szerve. Az egyház lelki gondozói feladatai közül nem hagyhatja ki azt a közösséget, amely híveit egyetlen hatalmas testületbe, a honvédségbe tömörítve, Istennek és a haza eszményének szentségét hirdeti, s ha kell, védelmezi is. ... A katonaság külön világ. Életszemlélete: életet adni azért, amit a földi értékek közt legjobban szeretünk, a hazánkért. Aki csak külső megnyilvánulásaiban, kívülről nézi, nem érti meg, sőt gyakran hamis képet alkot róla. Aki benne él, úgy ítéli meg, mint cél – és szükségszerű életformát. ... Katonaság: eszményi kollektivizmus egy nép, ... egy nemzet élete biztosítására, sub specie gratie. A katonaság érdeke az az egyetemes nemzeti és különleges katonai érdek, hogy a kereszténység nagy életformáló ereje a lelkekben minél teljesebb mértékben érvényesüljön. A kereszténység erkölcsi tartalmát, erkölcsi erőit igényli a maga honvédő feladatainak megvalósításához. ... Az egyház álláspontja a hazával, a nemzettel... s a hon védelmére rendelt katonasággal kapcsolatban (és sohasem szemben) nem lehet más, mint a kijelentés álláspontja. Az egyház minden ténykedésében, még mint életforma is, a katonaságban a krisztianumot képviseli. Az egyház nem visel háborút. De az evangélium szelleme szerint jogos háborúban harcoló tagjaival a közösséget feltétlenül vállalja.”⁴⁰ Ezen szolgálati módok mellett az I. Világháború alatt még a lelkészek a katona kórházakban láttak el felcseri és ápolói feladatokat.

Az első egyházi–katonai hierarchia kiépítését már I. Habsburg Miksa német-római császár szorgalmazta a birodalmi reformok részeként, viszont sem ő, sem utódai nem tudtak életképes állandó tábori lelki gondozói rendszert kiépíteni. Ennek pótlására, helyettesítésére adták ezt a jogot a német-római császárok a Jezsuita rend kezébe. Emellett a vezető lelkészi tisztséget, mint tábori káplán gyakorolta a rend egyik előjárója, akit püspöki jogkörrel ruháztak fel. A helyzetet végül Mária Terézia rendezte 1773-ban, amikor feloszlatták a Jézus Társaságot és a hadseregbeli lelki gondozás kérdését végleg rendezni kellett. Ennek a folyamatnak a végeredményeként állították fel a Habsburg hadseregben ekkor még a Apostoli Tábori Helynökséget.

Az Udvari Haditanács 1773. március 13-án már foglalkozott a rend feloszlásának jogi és anyagi kérdéseivel, még a feloszlásról rendelkező pápai bulla

³⁹ Dr. Dezső László: *Bevezetés a katonai lelkigondozásba – 1948*. Dunamelléki Református Egyházkerület, Ráday Nyomda, Budapest, 1998. p.: 95

⁴⁰ Uo. pp.: 95-96

megjelenése előtt. Ez már bizonyítja azt, hogy az udvar felkészült a Jezsuiták felosztatására és a helyzet rendezésére. A királynőhöz intézett feliratukban a tábori helynök püspöki jellege mellett foglaltak állást.⁴¹

A püspöki székhelynek, az udvarhoz való közelsége miatt, a bécsújhelyi püspökséget javasolták. 5 kerületet javasoltak (I. kerület: Magyarország, Horvátország, Erdély és Bánát (Temesvár) népeiből; II. kerület: Csehország, Morvaország, Szilézia népeiből; III. kerület: Alsó-, Közép-, Felső-Ausztria, Karintia, Krajna és a Tengermellék népeiből; IV. kerület: Francia- és Olaszország népeiből; V. kerület: Németalföld népeiből tevődött volna össze.) és ezek élén egy-egy a tábori főpap joghatósága alá tartozó helynök állt volna.⁴²

1773 és 1778 között Mária Terézia többszöri kérésére adta csak meg a pápai udvar a kívánt keretek között az engedélyt az Apostoli Tábori Helynökség megalapítására. Az Apostoli Tábori Helynökség első székhelye Bécsújhely lett, ami később a püspökség megszűnése után átköltözött St. Pöltenbe. Továbbá megkapta a címzetes püspöki címet és a széleskörű egyházi jogokat a katonaság főlelkészeként.⁴³

Az egyházmegyétől való elszakadás 1826-ban következett be, amikor is az Apostoli Helynökség külön egyházi és katonai hivatallá vált, amely így csakis a főfeladatára, a katonák lelki gondozására tudott figyelni.⁴⁴

A protestáns, külhonban (Lombardia-Velencében) szolgáló magyar katonák számára 1832-ben engedélyezte az uralkodó, hogy egy evangélikus és egy református lelkész gondozhassa őket. Azonban a két állást csupán 1834-ben sikerült első ízben betölteni, mert a fiatal protestáns lelkészek nem szívesen vállalták erre a megbízatásra. Tudniillik, ekkor az összes itáliai Habsburg területet az ő gondjaikra bízták volna és emellett nem szívesen vállalták a katonai élet keménységét.⁴⁵

Az 1850-es és 1860-as évek sorozatos hadi kudarcai elmélyítették a birodalmon belüli pénzügyi, gazdasági és társadalmi válságot, amit csakis belső szerkezetbeli átalakításokkal és reformokkal lehetett megoldani. Ennek köszönhetően egyezett ki Ausztria és Magyarország 1867-ben. A kiegyezést követően az új struktúra kiépülése természetesen a hadsereget sem kerülte el: megszervezték az új közös császári és királyi hadsereget, az osztrák birodalmi honvédséget és a magyar királyi honvédséget. A tábori lelkészet átalakítása 1867-ben kezdődött el.⁴⁶

Az új rendszer eltért a korábbi társországok szerinti beosztástól és a Monarchia területén 17 békeidőben működő katonai kerületet hoztak létre, amelyekből kettőt 1883-ra felszámoltak. Minden egyes kerület egy különálló hadtest állomás

⁴¹ Borovi József: *A magyar tábori lelkészet története*. Zrínyi kiadó, Kalocsa, 1992. pp.: 31-32

⁴² Uo. p.: 32

⁴³ Uo. pp.: 32-34

⁴⁴ Uo. p.: 34

⁴⁵ Uo. pp.: 57-58

⁴⁶ Uo. pp.: 81-82

helye volt, ami egyben egy különálló katona lelkészi kerület is volt. Ezek élén álltak a katona plébánosok, akik a különböző állomáshelyekre katona segédlelkészi funkcióban, küldték az alájuk beosztott papokat.⁴⁷

Az átszervezett katonai lelkészet már figyelembe vette az 1868. évi LIII. tc. 21. paragrafusát, mely szerint minden állami és katonai közintézményben és kórházban a bevett felekezetek és vallások lelkészei működhetnek. Ekkor az alábbi keresztény felekezeteket és vallásokat ismerte el a törvény: római katolikus, görög katolikus, görögkeleti, evangélikus, és református felekezeteket és a zsidó vallást. Az iszlám vallás képviselőjét a hadseregben 1878 után építették ki, Bosznia-Hercegovina okkupálása után. Továbbá a megszállt területeken is kialakítottak egy tábori plébánosi kerületet.⁴⁸

Az átalakítások és a törvény ellenére is az Osztrák–Magyar Monarchia csak egyetlen katonai vallási irányító szervezet ismert el, az Apostoli Tábori Helynökséget. A többi keresztény felekezet lelképásztorai és más vallások prédikátorai szigorúan katonai tekintetben, vagyis hierarchikusan ennek a szervezetnek voltak alá rendelve. A katonai plébános joggyakorlata tekintettel volt a vallási és felekezeti különbségekre és a helynökség joggyakorlata is ezt az irányvonalat képviselte.⁴⁹

A görög katolikus felekezetű katonák tábori lelki gondozásának a kérdése 1896-ra lett rendezve, amikor a galíciai hadtesteknél és a Kassán és Nagyszombatban szolgáló papok fölé egy katonai főpapot rendeltek. A katonai főpap személye ugyan az apostoli tábori helynök joghatósága alá tartozott, de nem területi jogkörrel, hanem személyi felügyeleti joggal bírt az alá beosztott 11 görög katolikus katonalelkész felett. A görög katolikus katonai főpap székhelye Bécs városa volt.⁵⁰

A görögkeleti lelkészek részére is létre hoztak 1896-ban egy katonai főpap rangot és alá 9 tábori lelkész tartozott. Székhelyéül a budapesti tabán görögkeleti rítusú templomát jelölték ki.⁵¹

Érdekesség, hogy a tábori lelkészek személyi kiválasztásánál, mind a görög katolikusnál, mind a görögkeletiekénél az Apostoli Tábori helynökség, illetve a kerületileg illetékes katonai plébános működött közre, de joghatóságukat a saját püspökeiktől kapták és a kinevezésük pillanatától katonailag az állomáshelyüket irányító katonai hadtestparancsnokság alá tartoztak. Viszont lelkészi működésükről a katona plébánosok adtak jelentést az Apostoli Helynökségnek.⁵²

A protestáns felekezetek képviselőjét 1860-ban rendezte rendeleti úton Ferenc József. A rendeletben 12 protestáns tábori lelkészi helyet létesített – 6 evangélikust és 6 reformátust – Bécs, Verona, Buda, Lemberg, Prága és Nagy-

⁴⁷ Uo. pp.: 82-84

⁴⁸ Uo. p.: 84

⁴⁹ Uo. pp.: 84-85

⁵⁰ Uo. p.: 86

⁵¹ Uo. p.: 86

⁵² Uo. p.: 86

szeben székhelyű hadtesteknél. Ezen állásokra kevés jelentkező akadt, mert a függésük a Tábori Helynökségtől igen érezhető volt: szervezetileg nem alkottak egységet, nem vezethettek anyakönyvet és jelentéseket a katolikus főlelkészi hivatalba kellett küldeniük.⁵³

1868 és 1904 között többszöri alkalommal igyekezett a közös Hadügyminisztérium rendeleti és szabályzati úton rendezni a helyzetet. Az 1868-as kísérletben a lelkészek számát lecsökkentették 4-4 főre, de egy közös katonai szuperintendenst neveztek ki a szervezet élére. Sajnos a protestáns felekezetek országos zsinatai nem fogadták el ezen rendezést, mert a püspököket náluk nem kinevezik hanem az egyetemes konvent választja. Szerették volna, hogy a szolgálatban lévő lelkészek továbbra is a régi szuperintendens joghatósága alatt maradjanak. Az államhatalom felajánlotta még, hogy külön protestáns püspököket nevez ki, de az előbbi indokokkal újra visszautasították őket. Ekkor kapták meg a protestáns katonai lelkészek az anyakönyv vezetési jogot is.⁵⁴

„A két protestáns egyház közös bizottsága 1902-ben 13 pontba foglalta össze a kívánalmait:

1. Katolikus körmenetekre protestáns katonát ne vezényeljenek.
2. A protestáns katonák eskütétele protestáns istentisztelet keretében történjék.
3. A lelkészek számát lélekszám szerinti arányban állapítsák meg, az örökös tartományok létszámától függetlenül.
4. Protestáns lelkészek számára biztosítsák a római katolikus lelkészekkel egyenlő rangot és illetményt.
5. Magyar csapatok körében szolgáló református és evangélikus lelkészekről kívánják meg a magyar nyelv tudását.
6. Katonai intézetekben, hadapródiskolákban rendszeresítsenek protestáns lelkésztanítókat (hittantanárokat).
7. Szervezzenek kórházi, fogdai lelkészi állásokat.
8. A katonai lelkész esküjét a rangidős protestáns lelkész előtt tegye le a hadtestparancsnokságon.
9. Évente tartsanak protestáns tábori lelkészi értekezletet.
10. A katonák külszolgálatuk alatt is kapjanak protestáns lelki gondozást.
11. Polgári lelkészt tényleges katonai lelkészi szolgálatra a Konvent püspök-elnökének ajánlására vegyenek át.
12. A lelkészek fegyelmi ügyeiben - ha azok egyházi természetűek - saját egyházuk illetékes szervei intézkedjenek, ítékezzenek.
13. Református és evangélikus katonalelkészek kölcsönösen gondozni tartoznak mindkét egyház tagjait.”

A protestáns sérelmi politika csupán kevés részsikert ért el: 1904-ben a lelkészek létszámát ismét 6-6 főre emelték. A reformátusok innentől kezdve Sza-

⁵³ Uo. p.: 87

⁵⁴ Uo. pp.: 87-88

rajevóban és az evangélikusok pedig Pozsonyban kaptak egy-egy új lelkészt. Továbbá kaptak egy intézeti tanárt Temesváron a reformátusok, és az evangélikusok Kőszegen.⁵⁵

A törvényi rendezések ellenére a zsidó és iszlám hitszónokokat katonai minőségben csupán mozgósítás alkalmával hívták be, addig ezen vallásokhoz tartozó katonákról a területileg illetékes rabbik és imámok gondoskodtak.⁵⁶

Az I. világháború első felében mindkét oldal a gyors győzelemben reménykedett és az egyház nem pusztán a frontvonalon igyekezett segíteni ezen irányú törekvést, hanem a hátországi helyi szinten is. Az egyházak és a polgárok különböző gyűjtéseket szerveztek a katonák különböző szükségleteinek enyhítésére. A prédikációkban és a különböző értekezésekben a háborút, mint valami értékteremtő és Istentől eredő entitást kezelték. Ezzel az idillikusnak tűnő képpel állt szemben a lövészárkok, harcmezők, hadi kórházak és a temetők valósága, ami a háború előrehaladtával egyre egyértelműbbé vált a világ számára.⁵⁷

A mozgósítást követően a hadosztályoknál általában két lelkész teljesített szolgálatot. Egy római katolikus pap, aki a katonai káplán hatáskörét gyakorolta és egy másik lelkész, aki a hadtest felekezeti összetételétől függően lehetett görög-katolikus, görögkeleti, evangélikus vagy református. A hadosztály vezető lelkésze külön anyakönyvi ívet vezetett minden egyes hozzá rendelt alakulatról. Külön vezette minden alá tartozó csapatot, intézet és kórház anyakönyvi kimutatásait és külön lapra kellett felvezetnie az egyikhez sem tartozó elhunytakat. Természetesen a más felekezethez tartozó lelkészek a saját anyakönyveikbe vezették be a hozzájuk tartozó elesetteket.⁵⁸

A háború alatt minden katona kapott egy igazolvány lapot, melyet köteles volt mindig magánál tartani és ezen lapok szolgáltak dokumentumként: a temetés előtt elvették tőle ezt a lapot, rávezették a temetés helyét és idejét, továbbá egy tiszt és két katona aláírta, mint tanú.⁵⁹

Természetesen a helyi hadtest igyekezett az elesetteknek a megfelelő szertartások szerinti temetést megadni, amikor a hely és az idő megengedte ezt.

Az anyakönyvvezetés mellett ezen lelkészek igyekeztek kisebb csapatokkal a harcmezőn elesettek testét összegyűjteni és a túlélőket megtalálni és vagy orvoshoz juttatni vagy pedig az utolsó vigaszban részesíteni őket.

Laky Imre így látta annak idején ezt: „Október 8-án csak a védőövön belül elhalt bajtársakat és az oroszokat temettük el. Az oroszok ágyúszóval tiltakoztak minden olyan kísérlet ellen, mely azt célozta, hogy szaporjeink vagy tábori lelkészeink és a munkásosztagaink kiléphessenek a hullatérre a védőövből. Átlagos becslés szerint a 3 napig tartó ostrom után végre a tábori pap kimehetett beszen-

⁵⁵ Uo. pp.: 91-92

⁵⁶ Uo. p.: 91

⁵⁷ Uo. p.: 91

⁵⁸ Dr. Varga A. József: *Katonák – lelkészek. Tábori lelkészek.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 2010. pp.: 77-78

⁵⁹ Uo. p.: 78

telni a halottakat. A csatatér borzalmainak és rettenetességeinek leírásával nem akarom próbára tenni olvasóim idegzetét. Jobb fátylat borítani rá. Amint a beszéltető pap felé egyik hullacsomóból egy kéz esdőleg felemelkedett, annyira megborzadt az eszméletére tért tetszhalott iszonyatosan szétdűlt tekintetűl, hogy alig bírta megáldani. Ájulás környékezte. Gyorsan befejezte a szertartást, s mint akit fűriák üldöznek, visszasiertet a várba. Soká tartott a temetkezés. Egy héten át mindig temettünk. Az út az erődtől a bykovi támponton át az I/1. védműig jobbra-balra telis tele van sírhalmokkal.”⁶⁰

A katonalelkészeknek ezek mellett még a hadi kórházakban is jelentősebb szerep jutott. Gyakran ők végezték az ottani adminisztrációs munkákat is és ezek mellett látogatták a sebesülteket és a különböző fertőző betegségekkel és járványokkal küzdőket is. Sőt gyakran segédkeztek a túlterhelt orvosoknak a sebesültek és beteg ellátásában is.⁶¹

Várady Géza így emlékezik erre vissza: „A betegek a falu elején egy fűrészmalmokban voltak elhelyezve. Már messziről hallottam nagy fájdalom okozta tompa, velőtrázó kiáltásaikat, folytonos jajgatásaikat. Mielőtt a terembe nyitottam, önkéntelenül megrázkódtam a félelemtől. Papi kötelességem azonban legyőzte gyarló emberi félelmet. Stólával a vállamon bementem a betegekhez. Közvetlen közelségükben még megrendítőbb volt hallgatni jajgatásukat. Érces hangon, magasra tartva a feszületet, elkiáltottam három nyelven – magyarul, németül, horvátul – a szép üdvözítő szavakat: Dicsértessék a Jézus Krisztus! Eljöttem hozzátok, hogy bennetek a vallás vigaszába részesítselek, és a gyónás előtt megadom az általános feloldozást, miért is mindenki szálljon magába és bánja meg vétkeit. Elkezdtem a legelsőnél a vigasztaló munkámat. Valláskülönbség nélkül közeledtem mindenkihez. A katolikusokat meggyóntattam, feloldoztam, a másvallásúakat felszólítottam a magába szállásra és a bűnbánatra és néhány vigasztaló szót szóltam a szenvedőkhöz. Érdekes volt egy görög katolikus katona, aki mikor meggyóntattam, egy koronát nyújtott felém, hogy holnap is imádkozzam érte. Megvigasztaltam, hogy tegye el a koronát, anélkül is meg lesz a kérése. Este hét óra volt mire az utolsó kolerás beteggel végeztem és megáldottam őket. Ez volt életem legszomorúbb napja.”⁶²

A felsorolt tevékenységek mellett azonban a hadtestek katonái is felkeresték őket. A tisztek gyakran esketések és keresztelések miatt, mert a kedveseik, illetve feleségeik anyagi okok miatt követték őket a frontra és a közeli településeken éltek. A kiskatonák inkább igazolások miatt keresték fel a lelki gondozóikat, hogy a szabadságuk ideje alatt, otthon esküdhessenek meg vagy keresztelhessék meg gyermekeiket. Ezen kívül az általános lelki gondozás ügyében mentek a katonák a lelkészeikhez.

A miséket és istentiszteleteket, amilyen gyakran csak lehetett, igyekeztek megtartani a katonáknak. A katolikus papoknak még a délutáni misézést is meg-

⁶⁰ Uo. p.: 87

⁶¹ Uo. p.: 87

⁶² Uo. p.: 87

engedték. Az egyházi és katonai ünnepeket rendszeresen megtartották, de a legtöbb lelkipásztori munkát a húsvét és a karácsony igényelte. Mégis a legnagyobb szabású ünnepnek az uralkodó születésnapja számított, mert az istentisztelet mellett egész napos ünnepségeket is rendeztek.

Nem szabad elfeledkeznünk a háború alatt a kórházakban és a háttérmunkában segédkező apácákról sem, mert gyakran ők ápolták a sebesülteket, betegeket és haldoklókat. Ők nyújtottak nekik vigaszt és adtak biztatást. Ezen névtelen nővérek igyekeztek még az elesettek holttestét is összegyűjteni és az elhunytak igazolványát a megfelelő lelkésznek eljuttatni.⁶³

A tábori rabbinátus feladatai a fentebb említett általános lelkigondozói és papi kötelezettségek mellett a különleges vallási előírások betartása feltételeinek megteremtése és a szertartások celebrálása volt. Ezen zsidó ünnepek voltak a Sabbat, Pészach, a kovásztalan kenyér ünnepe, Rós Hasáná, a zsidó újév és a Jom Kippúr, az Engesztelés Napja. Ezeken kívül a tábori rabbik egyik főfeladata a kásrút, vagyis a kóser ellátás biztosítása a hadtesteknél szolgáló zsidó katonák számára, de a különleges háborús körülmények között ez nehézségekbe ütközött. Ezen körülmények között a pikuách nefes, vagyis a lelkek megmentése értelmében a szombati munkavégzés tilalma és a kóser étkezés szabályai felfüggesztésre kerültek a háború idejére.⁶⁴

A Habsburg Birodalom területén a katonák lelki gondozásának fejlődése 1773 és 1918 között igen hosszú utat tett meg. Csupán a katolikus felekezet képviselte lett azonban teljes mértékben kiépítve a közös császári és királyi haderőben, míg a többi felekezetet és vallást képviselőt igen szerény keretek között tudták ellátni lelkészeik. Ezen hiányosságok pótlására csupán az 1920-as években került sor a Habsburg Birodalom szétesése után.

Mint láthattuk, a tábori lelkészeti munka sohasem volt könnyű feladat, a ketős kötöttség miatt, ami – mint katonát, és mint lelkészt – rendkívül igénybe veszi a papi embert. Hiszen nem pusztán lelki segítséget, vigaszt kellett nyújtaniuk a katonáknak, de jó példával is kellett előljárniuk mindenkor a katona hívek felé.

Köszönöm megtisztelő figyelmüket.

Felhasznált irodalom:

- Bíró (2013) Ákos: *Kétfejű sas Dávid pajzsán – Tábori Rabbinátus az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében 1914-1918*. Gabbino Print Kft. Nyomda, Kiadó, Budapest
- Borovi (1992) József: *A magyar tábori lelkészet története*. Zrínyi Kiadó, Kalocsá

⁶³ Uo. pp.: 93-94

⁶⁴ Bíró Ákos: *Kétfejű sas Dávid pajzsán – Tábori Rabbinátus az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében 1914-1918*. Gabbino Print Kft. Nyomda, Kiadó, Budapest, 2013. pp.: 66-70

Dezső (1998) László Dr.: *Bevezetés a katonai lelkigondozásba – 1948.*
Dunamelléki Református Egyházkerület, Ráday Nyomda, Budapest
Varga (2010) A. József Dr.: *Katonák – lelkészek. Táborig lelkészek.* Zrínyi Kiadó,
Budapest